

סימני ספר המדות

למחבר בעל "ספר המדות" הוא "ארחות צדיקים"

הזכירם המחבר בסוף שער הזכירה :
"סימני כללות של המידות הכתובים בסוף הספר"

יוצא לאור בפעם הראשונה מתוך כת"י משנת ק"ץ
מאת זישא אברהם בלא"מ אלחנן וא"מ יהודית אסתר קדיש

מהדורה אלקטרונית ע"י הוצאת "ספרים אונליין"
דפוס ראשון ע"י ישיבת כרמי-אל
חודש אלול שנת תשס"ד לפ"ק

תוספת המהדורה המנוקדת בשנת תשס"ט
מהדורה מעודכנת שנת תשע"א

פתח דבר

בספר המידות ("ארחות צדיקים") כתב בסוף שער הזכירה: "וסימני כללות של המידות הכתובים בסוף הספר – יחזור בכל יום פעמיים, ויבדוק עצמו תמיד אם קיצר לקיים המדות, עד שיהא רגיל ליקח מכל מידה הטוב שבה."¹

סימנים אלו נעלמו מכל המהדורות המודפסות של "ארחות צדיקים", ואפילו מרוב כתבי היד. אבל בחסדי ה' הם נשרדו בכתב יד ישן משנת ק"ץ,² והעתקתים כאן כדי לזכות בהם את הרבים.³ כתב היד מכיל גירסה מקוצרת של "ספר המידות",⁴ ובסופו ציין הסופר: "ואלו סימני ספר המדות" והביא את הסימנים המובאים כאן.

לשונם וסגנונם של הסימנים זהים ללשונו וסגנונו של ספר המידות, וכן לגבי תוכן הרעיונות ורוחם של הדברים. לדעתי אין כל סיבה להטיל ספק בכך שסימנים אלו נכתבו על ידי

¹ נוסח הציטוט ע"פ כתבי יד. השתמשתי בשלושה כתבי-יד שלא היו זמינים לרב גבריאל זלושינסקי, העורך והמהדיר של "ארחות צדיקים השלם" (פלדהיים, תשמ"ח). הראשון הוא כתב יד מוסקבה-גינצבורג 772, כתיבה אשכנזית משנת רמ"ו (1486) ע"פ הקולופון (תצלום מספר 47808 ו-43953 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים). השני הוא כתב יד אסקוריאלי III-G-2/11, כתיבה אשכנזית משנת רס"ב (1501) ע"פ הקולופון (תצלום מספר 8837 במכון). השלישי הוא כתב יד אדלר בניו יורק, שאין ממנו תצלום במכון ולא היה בהישג ידי לעיין במה שכתוב בו. אבל בעלי כתב היד נענו בנדיבותם לבקשתי להעתיק את המשפט הזה ממנו, וכן לבדוק בו עוד כמה פרטים. בכתב יד גינצבורג כתוב: "וסימני כלולות של מידות הכתובי בסוף הספר יחזור בכל יום פעמיים". בכתב יד אדלר כתוב: "...ולכל הפחות יחזור אותו פעם אחת בשבוע. וסימני כללות של המידות הכתובים בסוף הספר יחזור בכל יום פעמים, ויבדוק...". בכתב יד אסקוריאלי כתוב: "וסימני כללות של המידות הכתובים בסוף הספר יחזור בכל יום פעמים. ויבדוק עצמו תמיד אם קיצר לקיים המידות, עד שיהא רגיל ליקח מכל מידה הטוב שבה". בקבוצת כתבי היד שהשתמשו בו במהדורת פלדהיים כתוב: "וסימני כללי המידות, הכתובים בסוף הספר, יחזור בכל יום פעמים". והננו מעתיק כאן גם את שאר הפרטים שנמסרו לי אודות כתב יד אדלר, כדי שיהיו מתועדים ונגישים לכלל הציבור. כל הפרטים נמסרו לי ע"י ד"ר לאה אדלר, ספרנית בכירה ב"שיבה אוניברסיטה", ותודה לה! ד"ר אדלר מסרה לי את הפרטים הבאים: בכתב יד אדלר כל נושא ה"בטחון" כלול בתוך "שער השמחה" כרגיל בדפוסים של ארחות צדיקים, ואין ל"בטחון" שער בפני עצמו. גם נושא "הליצנות" כלול בתוך "שער השתיקה" כרגיל, וכן "שער האמת" באחר "שער השקר" כרגיל. "שער התורה" קיים כרגיל בכת"י הזה. בתוך "שער הכעס" קיימת הפנייה כרגיל ל"שער המחלוקת" (למרות שאין "שער המחלוקת" בארחות צדיקים). "סימני ספר המידות" חסרים בכתב יד זה וגם כרגיל, למרות שבתחילת כתב היד נדבק דף ובו רשימת השערים באותו כתב יד. מכל הפרטים האלו ברור שכתב יד אדלר שייך לקבוצת כתבי היד "הרגילים" בדומה לכתב יד גינצבורג, כתב יד אסקוריאלי, וקבוצת כתבי היד של מהדורת פלדהיים.

² מחלקת כתבי היד בספרייתה של אוניברסיטת וורשה, מספר 258/11; אנו מודים לספרייה זו על הרשות שניתנה לנו להוציא את כתב היד לאור עולם, וכן תודה למכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים (תצלום מספר 32500 במכון). הסימנים מכילים כ-3 דפים בכתב היד: 319ב(1) עד 322ב(1).

³ הזכויות למהדורה זו של "סימני ספר המידות" שמורות לאבי קדיש, תשע"א. מותר להעתיק ולהפיץ וגם לשנות אותה באופן חופשי, בהתאם לרשיון CC ייחוס-שיתוף זהה 3.0.
הסבר לזכויות יוצרים: מותר לכל אחד להשתמש במהדורה זו של "סימני ספר המידות" כראות עיניו, ואף לפתח ולעדכן אותה, בתנאי שיאפשר לאחרים לעשות אותו הדבר גם בעבודתו. אם מהדורה זו של הסימנים תשולב בתוך עבודה גדולה יותר (כגון מהדורה מלאה של "ארחות צדיקים") – אז הגבלה זו כוללת רק את מה שמבוסס על מהדורה זו, ולא את השאר. בכל גירסה מעודכנת או מתוקנת (אף בתוך עבודה גדולה יותר) חובה לציין את ההערה הקצרה הנ"ל עם הקישורים.

⁴ נציין אותו בכינוי "ספר המידות הקצר" (סמ"ק).

מחבר ארחות צדיקים (שהעלים ממנו את שמו⁵), והם "סימני כללות של המידות הכתובים בסוף הספר", אותם הזכיר בסוף שער הזכירה.
בעקבות העתקת כתב היד⁶, מוגשת כאן גירסה נוחה לקריאה ולימוד (עם פיסוק מלא, השלמת כל הקיצורים, ציון מקורות, וכו'). ענייני נוסח ניתנים לבדיקתו של הקורא במדור "דקדוקי סופרים" בסוף. הוצאתם של הסימנים לאור נעשתה כצעד ראשון לקראת מהדורה מתוקנת ושלימה של ספר המידות (הוא "ארחות צדיקים"),⁷ שתוגש בחינם אי"ה לרשותם של אוהבי תורה ומוסר.

⁵ נסיונות רבים נעשו ע"י החוקרים כדי לקבוע את זמנו של המחבר ז"ל, את מקומו ואף את שמו, אבל ללא הצלחה רבה. הדעה הרווחת כיום במחקר היא שהמחבר כתב את ספרו באמצע המאה ה-15 למניינם. אולם כתב היד שלנו מוכיח ללא צל של ספק שצריך להקדים את זמנו. כתב היד נעתק בשנת ק"ץ (1430), ואף הוא אינו הספר המקורי, אלא העתקה של קיצור הספר! זאת אומרת, שעד שנת ק"ץ היה "ספר המדות" ידוע ברבים עד שכבר עשו ממנו קיצור, וגם את הקיצור עצמו העתיקו לפחות פעם אחת (בשנת ק"ץ). סביר להניח שהספר נכתב לכל המאוחר דור שלם לפני שנת ק"ץ, עד שנת ק"ס (1400) בערך, או אפילו הרבה לפני כן במשך המאה ה-14, בדורות שלאחר הגירוש הראשון של יהודי צרפת בשנת ס"ו (1306). מאמר מקיף על תולדות "ספר המידות" (ארחות צדיקים) בשלבי הכנה; המאמר ידון בין השאר בזמנו ומקומו של המחבר, במבנה הספר ע"פ מקורותיו וכתבי היד, ובמחקר שכבר נכתב על הספר.

⁶ העתקת כתב היד וכן צילום כתב היד (ביחד עם מכתב הרשות מאוני' וורשה) יעלו בעזר"ה בקרוב באותו אתר שכבר צויין למעלה. יופיע שם גם צילום הדפוס הראשון של "ארחות צדיקים" בעברית (פראג שנת ש"מ"א [1581]).

⁷ אשמח מאד לקבל שותפים למלאכת המהדורה השלימה. מי שרוצה להיות שותף לבדיקת כתבי היד, להגהה ולציון המקורות מוזמן ליצור קשר (skadish1@gmail.com). וכן מי שרוצה להציע תיקונים או שיפורים למהדורה זו של הסימנים – נא לכתוב אלי ("שגיאות מי יבין").

סימני ספר המדות

ואלו סימני ספר המדות:

"ביום טובה – היה בטוב, וביום רעה – ראה: גם את זה לעומת זה עשה האלהים" וגו' (קהלת ז יד). זה הפסוק אמר שלמה המלך על מה שראה, אשר כל מה שנברא בעולם – הכל זה כנגד זה.

כיצד? יש בעולם טובה, כנגד הטוב יש רעה. יש אור בעולם, כנגד זה יש חושך ואפילה. בעולם יש ימים ונהרות, כנגד זה יש יבשה. יש מדבר ויש יישוב. יש הרים וגבעות, יש גאיות ועמקים. ויש חמימות ויש קרירות. בענין זה נברא הכל, ובכל אחד ואחד יש בו טובה ורעה. וכל חכם לב נוטל מכל אחד ואחד מה שיש לו הנאה ממנו. כגון: האור טוב יותר מן החושך, אך בחושך יש טובה שבליה יש מנוח לכל לישן, מה שאין כן ביום. ובחושך אדם נמלט מאויביו הבאים עליו. ובענין זה יש בכל דבר ודבר, והכל זה לעומת זה.

וכן האדם נברא בענין זה שכל מידותיו ושיטותיו – הכל זה לעומת זה, כגון: הגאווה והענוה, היגון והשמחה. ובכל מידה ומידה – יש בה צדדין המרחיקין אותו מן הדרך הטובה והישרה, ועל זה נאמר: "יעזוב רשע דרכו" וגו' (ישעיהו נה ז). ויש בכל מידה – צדדין אשר בהן מתקרב הנבון והמשכיל לעבודת השם.

ועבור אשר ראינו כי הצדדין רבים בכל מידה, לכן באנו לסדר המידות בדרך קצרה, לעשות סימנים. ויהיו הסימנים הללו סדורים בפיך, ותהיה מורגל בהם. ואם תהיה בענין שיביאך אל הגאווה – יזכירוך הסימנים הללו להשפיל רוחך. כי תחשוב: כמה נתגאו בעולם בגאווה ובשררה, ונשכחו כלא היו, והיכן הם? לכן תידבק בענוה. ואם תהיה בענין שיביאך אל הכעס – יזכירוך הסימנים האלה להסיר כעס מלבך. ואם תהיה בענין שיביאך לאהבת עולם זה – יזכירוך הסימנים האלה לעזוב כל האהבות, כי הכל הבל וכלה, ולתפוס אהבת השם, כי היא האהבה המובחרת. ואם תעשה שום מצוה – יזכירוך הסימנים האלה שתעשה המצוה לשם שמים, לכיון בה בכוונה טובה. ואם תהיה בענין שיטריד לבך להרחיקו מן השם הנכבד – יזכירוך הסימנים הללו להעביר הטירדא, ולהביא מחשבותיך למעלה ליחד לבך לאלהים.

הגאווה – היא מידה רעה מאד מאד. במידת הגאווה ישכח האדם השם הגדול. כי כל דעת המתגאה להתגדל ולהשתרר, ואפילו כשעושה מצוה – חושב ברעתו לקבל שבח מן העולם, וחושב בדעת שכל הצלחתו מרוב חכמתו. מן הגאווה יבא לעבירות רבות, כגון רדיפת כבוד, ומחלוקת במילי דעלמא. ובתורה חולק שלא לשמה, ולא יודה על האמת, ומתבייש לשאול מה שאינו יודע. ויבא לידי גזל וגניבה ותאוה יתירה וכל רעות, ולשכוח השם. והמתגאה מבזה לכל אדם, ומתכבד בקלונם. כללו של דבר: בלב המתגאה יש שער גדול פתוח, להכניס בו יצר הרע לבלבל המחשבות, ומי שלא יעלה בלבו לסתום השער הרע הזה – יהיה אבוד מן העולם הבא.

לכן המשכיל יזהר מאד מן הגאווה, שלא יתגאה – לא בגופו ולא בשערו, ולא בראשו ולא בגרונו, ולא בידיו ולא ברגליו, ולא בריח אפו ולא בלשונו, ולא במאכלו ולא במלבושיו. ולא יתגאה בלבו, "כי תועבת יי כל גבה לב" (משלי טז ה). וזה דבר גדול, אשר בגבהות הלב נקרא "תועבת יי", ואשרי האדם אשר ירגיש בדבר זה, להבין

העונש הגדול הזה על דבר קל כזה. רבים נכשלים בזה, והמשכיל – ימלט נפשו שלא ליקרא "תועבה". השם הזה מכוער מאד, ואתה דע לך. ואף על פי שהגאווה רעה, אפילו הכי מצוה לאדם שיהיו מלבושיו נקיים, ומאכלו נקי, וכל כליו נקיים, ושלחנו נקי, וגופו נקי, כי הדר התורה – זהו הנקיות. וכל זה יכוין לשם שמים.

וכן לעולם יגביה נפשו למעלה, ויתרעם על נפשו תמיד כמה שהוא ממעט עבודת השם. ויהיה זהיר להוכיח את הרבים, ולעמוד נגד הרשעים ולהשפילם לפי יכולתו, ולהודיע תועבתם כדי להתרחק מהם. ואף על פי שדבר זה נראה כמו גאווה, אפילו הכי צריך לעשות כן, אך יכוין לשם שמים. ובתחילה יראה שלא יבוא לידי קלקול במלחמת הרשעים, שלא יצא שכרו בהפסדו. וצריך לבקש רחמים על זה וכיוצא בזה, שידריכהו השם בדרך הישר.

הענוה – היא שורש העבודה, ועיקר לכל מעשה טוב. ומעשה העניו מקובל

לפני השם. ומה הענוה? שיהיה בעיניו וחושב עצמו כאין, וצנוע ושפל רוח, ורוח נשברה. ובעודו בריא ובזמן שהוא חי בטובה – יחשוב שהשם הטיב עמו ברוב חסדיו, ושהוא אינו ראוי לאותה טובה. וגם העני יחשוב על המעט שיש לו – שאינו ראוי אפילו לאותו המעט, כי מה יש לו להחשב יותר מיתוש אחד, אך שהשם עשה עמו לפניו משורת הדין. ויודה לו על טובותיו, וישתחוה לו.

ויחשוב גדולת האל, וכל מעשים טובים שיוכל לעשות – אינם כי אם טיפה בים כנגד מה שהוא חייב לעשות. ויהיה עניו ושפל רוח לפני כל, אפילו לפני הקטנים ממש. ויחזיק כל אדם טוב יותר ממנו, ולא יחוש על הכבוד לקבל שבח מבני אדם. ולא יחוש על ביזוי שיבזוהו, אך ישמח על הביזוי ויחשוב שהוא ראוי לזה.

ויהיה ניכר בששה סימנים הענוה, והם: (א) המחילה בעת הכעס; (ב) וענייני שבח וגנאי – שיהיה הכל שוה בעיניו; (ג) ולהצדיק הדין בעת ההפסד, ולהשפיל עצמו בעת שפע הטובה בעושר ובבנים ובחכמה; (ד) ולילך מעצמו ולפייס את מי שהרע לו; (ה) ולהתנהג במענה רך; (ו) ולהיות שמח בחלקו.

אך לא יהיה עניו לפני הרשעים במילי דשמיא, אלא יוכיח אותם לפי כוחו. ולא יראה מידת הענוה בעניני המלבושים לרמאות העולם, שיהיו סבורים שהוא חסיד, והוא עושה רעות בסתר וגונב דעת הבריות.

הבושת – הביישן לא במהרה חוטא מחמת הבושת, ומתוך שלא לשמה

לבסוף יעשה לשמה. אך מעלה העליונה היא שיתבייש לפני השם. וישיג זה הענין בהתבודדו לחשוב בגדולת השם. ובמקום מצוה יסיר הבושת מעל פניו, שלא יניח שום מצוה עבור הבושת.

וזה הבושת רע מאד: אם יעזוב המצוה בעבור הבושת, או אם לא ישאל מה שאינו יודע מחמת שיתבייש. ולא יבייש שום אדם אלא בענין התוכחה, אם לא יקבל בנחת.

העזות – המידה הזאת רעה מאד להעיז פניו נגד מוכיחו, או לכפור במלוה

ובפקדון, וכיוצא בזה. אך טוב העזות נגד הרשעים שלא להודות על שקריהם, ושלא להסכים עמהם, ולהעיז פניו לקיים המצות.

האהבה – המידה הזאת רעה ברוב המקומות, והיא עוקרת כל מידות

טובות: אהבת ממון, ואהבת נשים, ואהבת אב, ואח ואחות, וקרוביו ורעיו, ואהבת גופו וימי חייו, ואהבת הכבוד, ואהבת התענוגים כאכילה וכשתיה ושינה, ונוי המלבושים – כל אילו האהבות מעבירות האדם שלא לעשות הטוב. ורוב העולם

נכשלים בהם, ורבים יפלו ולא יקומו. אך מי שרוצה להתחזק על יצרו – יוכל להתגבר ולעשות כל האהבות האלה לשם שמים, ואשרי מי שזוכה לזה. וצריך האדם לעזוב כל האהבות וידבק באהבת הבורא יתברך, כי האהבה הזאת עיקר על כל המעלות. ועבור שהאדם מלובש בגוף, וטבוע בחשך זה העולם שהוא שוא ושקר – על כן קשה היא מאד להשיג. והאהבה היא שיאהב אהבה גדולה יתירה מאד, עד שתהא נפשו קשורה בשמחה, ולהבריח מלבבו נעימות הגוף ותענוג של עולם זה. והאהבה עזה, ומתגברת על לבבו, וכל ההנאות של עולם זה – הכל כאין כנגד תוקף תגבורות שמחת אהבת השם. ואין כל חכם זוכה לזאת האהבה. וזה דבר ידוע וברור, שאין זאת האהבה נקשרת בלב האדם עד שיעזוב כל מה שבעולם חוץ מהשם.

השנאה – זאת המידה רעה: מי ששונא חבירו, והשונא מעשים טובים. וצריך לזהר מאד שלא לשונא בני אדם, ורבים נכשלים בזה. אך טובה לשונא כל מה שמעביר אותו ומרחיקו מאהבת הבורא, ולאהוב כל מה אשר יקרבהו לעבודת הקדוש ברוך הוא.

האכזריות – זאת המידה רעה, כי בעלי המידה הזאת לא ירחמו על העניים, והם נוקמים, ונוטרים איבה, וגונבים וגוזלים, ולא ירחמו, ומענים יתום ואלמנה. אך נגד הרשעים – יהיה אכזרי. ויהיה אכזרי על גופו לטרוח בתורה ובמצות, וכן על בניו יהיה אכזרי שיטריחם לעסוק בתורה ובמצות כפי כחם. והכל במידה שוה לפי היכולת.

הרחמנות – זאת המידה טובה מאד, לרחם על העניים הטובים, ולרחם על הבהמות, ולרחם על עצמו ועל בניו, ואוהבם לזכותם לחיי עד. אך לא יהיה רחמני על הרשעים, או לרחם על גופו ועל בניו, שלא לטרוח בתורה ובמצות.

הדאגה – זאת המידה רעה לגוף מאד, והדואג על עולם זה להשיג תאותו – זה רעה מאד. ויותר רע הדואג אחר עבירות. אך הדאגה טובה לדאוג על מיעוט השגתו בתורה ובמצות, ולדאוג ולפחד שמא ישכח לימודו, ויחזור תמיד. ולא ידאג ולא יירא משום דבר המונעו מעבודת השם. ולעולם ידאג מעונותיו, וידאג שמא גורם הפורענות הבאים לעולם, וידאג שמא אוכל שכר מעשיו הטובים בעולם זה. וידאג תמיד שמא אין מעשיו מקובלים לפני השם. ולעולם ידאג ויצטער על כבוד השם, וכבוד התורה, וכבוד ישראל אשר נתמעט. ועל עניינים כאילו ידאג תמיד.

השמחה – זאת המידה טובה לגוף, ומאירה פניו של אדם. וכל העושה מצוה בשמחה – יש לו שכר גדול לאין חקר, ממעשיו הטובים אשר יעשה בשמחה: להנעים זמירות, ולשבח בשמחה, ולקבל כל מאורעותיו בשמחה. ולשמוח בשבתות ובימים טובים בשמחת הקדוש ברוך הוא, ולשמוח לב העניים והאכילים. אך השמחה אינה טובה לשמוח בהבלים, ולשמוח בעבירות, ולשמוח באיד בני אדם או לשמוח בתקלת בני אדם. אך יהיה בחלקו שמח, וישמח בעבודת המקום ובתורה.

הביטחון – שורש הביטחון הוא שיסמוך על חסדי האל שיעשה לו הטוב בכל ענייניו, והוא בוחר לו הטוב יותר ממה שהוא בוחר לעצמו. וצריך הבוטח לידע שהקדוש ברוך הוא – הוא החומל, ושאינו מעלים עינו ממנו, ואין לו מונע מלעשות חפצו של הבוטח. והוא יודע מה טוב לו, והוא מנהיגו ומשמרו עד היום. ואין אדם יכול לברוח מהנהגתו, ולא יגיע לו נזק או טובה אלא ברשות האל. והוא בתכלית הנדיבות והחסד, ואין לו הפסק לעולם. ועד רואה מחשבות הלב, ויודע אם בוטח בו בלב שלם. ויבטח בשם על ענייני גופו ופרנסתו, ויבטח בו שיתן לו השגת יד לפרנס אשתו ובני בניו, ולהדריכם בדרך ישרה.

ויבטח בו שיטהר לבו ליגיעתו, לעבודתו העליונה. ויבטח בו שיזמין לו המצות, ולימוד התורה, ושיתן לו היכולת לעשות הכל, ושישרת לו בכל איבריו באמונה ובכיון ליחד הלב אליו. ויבטח שיזכהו שיראה בימיו במהרה ביאת משיח, ובניין בית המקדש. ויבטח שיזכה לעולם הבא לאור הגדול.

הבוטח בלב שלם – יביא אותו הביטחון שלא יעבוד לאדם זולתו להתרצות אליו, ולא יסכים עם הרשעים בדבר שהוא כנגד השם. הבוטח – נפשו במנוחה, ואינו מיצר על שום עניין מענייניו, כי הוא יודע שהבורא מנהיגו לטובתו, בעולמו ובאחריתו. וישים דאגתו ואבלו על מה שהוא ממעט מעבודת השם, ולא על עולם זה. אך הביטחון אינו טוב כשילך בדרך מסוכן, או שיכניס עצמו בענייני סכנה ויאמר: הנני בוטח בשם שיושיעני! או יעשה עבירות חבילות חבילות, ויסמוך על זה שיחשוב: הנני בוטח בשם שיכפר לי, כי רחמן הוא. אין זה דרך הביטחון.

החרטה – זאת המידה היא דרך לתשובה, מפני שהעבירות אין מתכפרות אלא בחרטה. אך היא רעה אם עשה מצוה ומתחרט עליה.

הכעס – כל מיני גהינם שולטין בו, ואין השכינה שורה עליו. ושוכח תלמודו, ויבא לידי טעות. ובידוע שעונותיו מרובים מזכיותיו. ואין הקפדן מלמד. כמה עבירות באות מן הכעס! אך צריך לכעוס לפעמים, להטיל אימה על ביתו ועל אותם השומעים למוסריו, ולתלמידיו. ואף על פי שכועס לשם שמים – יכעוס במידה; ויראה עצמו כאילו כועס, אבל בלבו לא יהיה כעוס.

הרצון – זאת המידה טובה, כי הוא מתרצה בכל ענייניו, ואינו מהרהר אחר השם. והעולם אוהבים אותו מפני שהוא רוצה בבני אדם, והם רוצים בו. והוא מעביר על מידותיו, והוא מקבל מוסר, כי הוא מלא רצון לעשות טובה. אך הרצון רע מאד להתרצות בדרכי הרשעים.

הקנאה – מידה רעה מאד לקנא בני אדם. מן הקנאה יבא לידי חימוד, ולידי גזל ומחלוקת. אך יקנא ביראת השם; ובלומדי תורה – יקנא לעשות כמעשיהם. והפורש מן הקנאה והחימוד – שכרו הרבה מאד.

הזריזות – זאת המידה טובה לעולם הזה ולעולם הבא. אם יש לאדם מלאכה – שיעשה בזריזות, להספיק את עצמו ובני ביתו. וכל צרכיו יעשה בזריזות. וכן לעניין הלימוד ועשיית המצות יהיה זריז, ובזה העניין יעלה לכל מעלות טובות. אך הזריזות רע מאד כשהוא זריז לעבירות.

העצלות – עניינו מקולקל מאד בעולם הזה ולעולם הבא.
אך העצלות טוב – כגון המתעצל לעשות רעות.

הנדיבות – זאת המידה טובה מאד: שיהיה נדיב בממונו להיות וותרן, ולעשות לפניו משורת הדין, ושלא ידקדק עם חבירו על דבר מועט, ולתת צדקות, ולהשאיל כליו וספריו. ויהיה נדיב בגופו לטרוח עבור אחרים. ויהיה נדיב בחכמתו ללמדה לכל.
אך לא יהיה נדיב לפזר לריק, וליתן לרשעים, או למלאות תאותו.

הציקנות – זאת המידה רעה, כי מי שהוא צר עין – לא יוכל לרחם על העניים, והוא שנאוי על הבריות כי לא יוכל לההנות בני אדם, ואינו מהדר המצות.
אך זאת המידה טובה שהוא עצרן לפזר ממון ולמלאות תאותו.

הזכירה – זאת המידה טובה מאד, לזכור כל עניינו. כל משא ומתן שלו – צריך לזכור, כדי שיהיה נותן ונושא באמונה. ובזאת המידה ידע התורה והמצוות, שישים על לבו לזכור הכל. ויזכור אחריתו וראשיתו – מאין בא ואנה ילך.
ויזכור תמיד את יוצרו, והטובות שעשה לו: שבראו וגידלו ונישאו, והודיעו חכמה ודעת, ונתן לו תורה הטהורה. ויהיה חרד לדברו, כמו עבדי המלך הנחרדים לדבר המלך. ויחשוב ויזכור אשר כל הדברים עושים שליחותו, כגון השמש והירח, והארץ נותנת את יבולה, וכן יעשה הוא שליחותו.
וכמו שאדם טורח לעשות רצון אשתו שהוא אוהב – כן יעשה רצון אוהבו הגדול הקדוש ברוך הוא. ויחשוב איך הוא זריז לזה העולם – כל שכן שיכין צידה לדרך הגדול והרחוק, להיות מקושט ולפרוע חובו מה שנתחייב ליוצר הכל.
ויבין מה הפרש יש בין עליונים ותחתונים, ויקשור דעתו אל נעימות עולם הבא. ויזכור תמיד את השם במחשבותיו, ויזכור תמיד חטאיו כדי להצטער על שהכעיס האדון הגדול.
אך זאת המידה אינה טובה לזכור הבלי העולם ורוב התחבולות, או לזכור אם חבירו פשע כנגדו.

השכחה – זאת המידה אינה טובה אם שוכח את יוצרו, ואם שוכח עונותיו, ואם ישכח מה שהוא לומד, ואם חבירו עשה לו טובה – ושוכח.
אך טובה היא שישכח פשעו, מה שפשע חבירו לנגדו.

השתיקה והדברים. אמרו חכמים: לא מצאתי לגוף טוב משתיקה. רוב דברי העולם – הכל הבלי הבליים. לכן ירבה בשתיקה, ולשמוע חרפתו ולשתוק. וכשאדם מסופק אם ישתוק או ידבר – ידבק בשתיקה.
אך דברים טובים – יותר טובים הם משתיקה, כגון לדבר בדברי תורה וביראת שמים.
והמשכיל יזהר מדברים בטלים, ומשיחת ילדים ושיחת נשים. יראת שמים בלב המרבה דברים – זה אי אפשר.

הליצנות – הנותן דופי בבני אדם נקרא "לץ". אין להתלוצץ על שום אדם. והמתלוצץ על עושה מצות – זה רע מאד, כי רבים נמנעים מלעשות טוב עבור הליצנות.
אך טוב להתלוצץ על עושה רעות, כדי שימנעו מן הרע.

השקר – אין אדם יכול להיות אמיתי אם לא שיתקן מידותיו, כי כל אדם מושך דבריו אחר מידותיו. ויזהר אדם שלא ישקר אפילו דברים בעלמא שאין בהם ממש, כי גדול עונשו של שקרן.
אך פעמים התירו חכמים לשקר: בהבאת שלום (יבמות סה ע"ב), ולשבח הכלה (כתובות יז ע"א), ובאושפיזין, ובמסכת, ובפוריא (בבא מציעא כג ע"ב).

האמת – הנשמה היא נבראת ממקום טהרה ואמת. אין מעלה לאדם כמעלת האמת, להיות אמיתי במחשבותיו. והמגיע למעלה הזאת – כל הדברים שיחשוב ושידבר יתקיימו, ויראה בלילה חלומות אמת, וידע עתידות.

החניפות – זאת המידה רעה מאד, להחניף ולגנוב דעת הבריות. והמחניפים לרשעים בחליקת לשון – בזה נמנעים מן התשובה. אמר ר' שמעון בן חלפתא (סוטה מא ע"ב): מיום שגברה אגרופה של חנופה – נתעוותו הדינים, ונתקלקלו המעשים, ולא יוכל אדם לומר לחבירו: מעשי גדולים ממעשיך.
ואילו מחניפים להם: לאשתו משום שלום בית, לבעל חובו שלא ילחצנו, ולרשע שלא יזיק לו, ולרבו שילמדנו תורה. כן מצוה להחניף לתלמידיו ולחביריו כדי שילמדו, וכדי שישמעו לדבריו, לקבל תוכחותיו.

לשון הרע – זאת המידה רעה מאד. ואפי' לומר אמת – אסור לספר בגנות חבירו. וזהו לשון הרע, שאומר: כך וכך עשה פלוני, כך וכך היו אבותיו, כך וכך שמעתי עליו. אבל האומר שקר על חבירו – זה נקרא "שם רע".
ובוודאי המרגיל בלשון הרע – הוא פורק עול שמים מעליו. וקשה מאד לעשות תשובה מעון זה: המספר לשון הרע על בעלי תשובה – בזה מחטיא את הרבים, לנעול דלתי התשובה. וכן רע מאד המספר לשון הרע על גבאי צדקה הטובים, ועל עושי מצוה ויראי שמים – גדול עונשו מנשוא. ויזהר מאבק לשון הרע, ואל יספר בטובתו של חבירו בפני שונאו.

יש עון הנקרא רכילות, וזהו המגלה לאדם מה שחבירו דיבר עליו, ובזה גורם שנאה. ירא שמים – חייב אתה לדוננו לכף זכות, אפילו אם הדבר נוטה לחובה מלזכות. בינוני – יש להכריע לזכות. ואם הדבר נוטה לחובה – יהיה אצלך ספק. ומי שרוב מעשיו לרעה – יש להכריע מעשיו ודבריו לחובה.
המספר דבר לחבירו – אין לגלותו בלא רשותו. וכל דבר הנאמר בפני שלשה בני אדם – אין בו משום לשון הרע. ואם האומר הזהיר את השומעים שלא יגלו, אפילו אומר בפני רבים – יש בו משום לשון הרע. ומצוה לומר לשון הרע על בעלי עבירות, לבזותם ולהשניאם בעיני בריות, כדי שיבדלו מהם. וכן על בעלי מחלוקת – מצוה לספר לשון הרע.

מקור גדול של מצות יש תחת הלשון, כגון: הלימוד, ולדבר יראת שמים, ולהתפלל, ולהוכיח, ולצוות בניו אחריו לשמור ולעשות, וכן כל השומעים למוסרו. ולנחם אבלים, ולנחם עניים ולדבר על לבם דברי ניחומין, ולהיות רגיל בשירות ותושבחות ובדברי אמת.

התשובה – טוב לגבר שיהיה מקדים לשוב בעודו בריא ושלו, ויעורר לבו בכמה עניינים: שיחשוב אחריתו, שצריך ליתן חשבון לפני הקדוש ברוך הוא על כל מה שעשה מנעוריו, הן דברים, הן מעשים, הן מחשבותיו. לכן יפחד מן הדין הגדול, ומן הדינים הקשים, ויחשוב על הטובה הגדולה הצפונה לצדיקים. ויחשוב איך אדם אוהב תענוגים בעולם הזה, שהם תענוגים של הבל, והם פוסקין לפי שעה. לכן יחמוד התענוגים הגדולים שלעד, שאינם פוסקים לדורי דורות ולעולם ועד.

ויתחרט תמיד על חטאיו, ויעזוב דרכו הרע, ויצטער בלבו, ויצטער בצום ובבכי ובמספד, וילבש שק, ויורד עדיו מעליו, וידאג מעונש עוונותיו, ויתבייש לפני הקדוש ברוך הוא, ויהיה נכנע לפני השם, וישתוק למחרפיו, ויהיה רגיל במענה רך ובשתיקה. וישבר התאוה, ויפרוש אפילו מן המותר. ויתבונן באיזה אבר חטא, ובאותו אבר יזהר לעשות מצות בכל יכולתו. ויחפש דרכיו לידע העבירות שחטא מנעוריו, ויתודה עליהם.

וירבה לעשות גדרים שלא יוסיף לחטוא, וידע באיזה אבר עבירה יש מלקות או כרת או מיתה, ולפי החטא יצטער. ויהיו העבירות בקלות – חמורות בעיניו, ויזכיר בוידוי עוונותיו ועון אבותיו, ויגמור בלבו שלא יחטא עוד. ויתפלל לאל שיעזרהו על תשובתו, ויבקש שיכפר לו. וישיב הגזל קודם הוידוי, ואם אין לו – יבקש מן השם שיתן לו השגת יד לפרוע.

וירגיל עצמו לעשות חסד ואמת. ויהיו חטאיו נגדו תמיד. וישוב בעודו בריא בחזק כוחו, ויכבוש יצרו בעוז יראת השם, וישיב רבים מעון.

שורש התשובה – שילמוד תרי"ג מצות עד שיהיו שנונים ומחודדין בפיו,

וערוכים בשפתיו, ויהגה בהם תמיד. ועל כל מצוה ומצוה – ישים על לבו לחשוב עם נפשו, אם קיים אותה או לאו. כגון בעניין לחשוב אם דיקדק להתפלל בכוונה או לאו, או אם נהנה מן העולם הזה בלא ברכה. ואם ידע בעצמו שלא חש לזה – הרי חטא כל ימיו, וכשיתחברו יחד כל אלו העונות – הרי מזאת המצוה לבד יש חבילות גדולות של עבירות. ועל דרך זה יחשוב עם נפשו על כל מצוה ומצוה, ואז יגיע לתכלית התשובה.

וידע האדם ויאמין שאין התשובה חשובה לפני המקום, אלא שידחוק אדם את עצמו לטרוח לקיים כל מצוה ומצוה כהלכתה. ומי שישים כל טורחו על זה העניין – הרי זה בעל תשובה גמור, ויתקן כל מידותיו על פי התורה והמצוות.

והנה יש שמונה אברים באדם, אשר בהם יעשה כל מעשיו: האזניים – אחד; העינים – שנים; הריח בנחירים – שלושה; בפה יש שני מקומות: הדיבור ואכילה – הרי חמישה; הידים – ששה; הרגלים – שבעה; הערוה – שמונה. והלב מלך על כולם, להנהיג את כולם לפי חפצו. ועל אלו שמונה אברים – ישים מחשבתו לדקדק בדקדוק גדול שכל אחד ואחד יהיה מורגל בעשיית המצוה. והראש לכל הגדרים – שישמור את עיניו, שלא יתן את עיניו במה שאינו שלו. ובזה העניין ישבר את התאוה, כי בוודאי התאוה והחמדה – הנה ראש לכל הקלקולים, ואחריהן נגרות עבירות רבות. לכן יתאמץ להעמיד עצמו להלחם כנגד התאוה והחמדה, ולשמור עיניו, ובזה יתקן כל ענייניו.

ומיום שהתחיל לשוב – יסכים במחשבתו בהסכמה גמורה לקיים כל המצוות שאפשר לו לקיים לשם, ואז הקדוש ברוך הוא מקיל ענייני התשובה לסייע לו, ולתת לו כח לעשות תשובה. אפילו בדבר שאין כוחו של אדם יכול להשיג – הקדוש ברוך הוא ימול את לבבו, לחזקהו לעשות תשובה. ובלבד שידחוק עצמו לטרוח במצות בלב שלם באמת – בזה יגיע למעלת התשובה.

גם צריך להזהר מאד מאד להתרחק מן הרשעים ומן הליצנים שלא להתעסק עמם, לא במשא ומתן, ולא בלימוד, ולא לשמוע דבריהם, כי הם מסירים את לב האדם. וכמעט כל התשובה תלויה בזה.

וירגיל עצמו יום אחד תוך כל חודש וחודש שיתייחד במקום אחד בסתר לבדו ולבדוק עצמו, לתקן הנהגתו על פי המידות הכתובות בספר הזה: לברור מכל מידה צד הטוב שבה ולהתנהג בזה, ולבדוק עצמו לתקן מעשיו על דרך המצוות. ויבין חסרונותיו: באיזה מצוה מיעט טורחו, שלא להשתדל בכל כחו להתאמץ בה; ואיזה מצוה אין ידו משגת לקיימה. ועל כל הדברים ישפוך נפשו נוכח פני השם, שיעזרוהו לקיים מצותיו, ויתן לו לב שיספיק לעשות רצונו, ושיתן לו לב נאמן להאמין בו באמונה שלימה, ולבטוח בו בביטחון שלם.

ובאותו היום יקדיש עצמו לטהר מחשבותיו, ויחשוב על המות – שיכלה גופו ויהיה עפר, ויחשוב על דיני גהינם, ומי שבא שם – איך יהיה עניינו מופסד בהפסד גדול. ויחשוב על נעימות עולם אשר שם תענוג לאין חקר. ויחשוב במחשבות מכוונות על גדולת השם, ועל נפלאותיו וטובותיו, וינעים זמירות להללו בשמחת הלב, וישתחוה לפניו כעבד לפני אדוניו. אין ספק מי שיהיה רגיל בזה העניין – מגיע למעלות רבות.

בעלי תשובה יהיו שפלים וניבזים. על ידי התשובה יגיעו עד כסא הכבוד, שנאמר: "שובה ישראל עד יי אלהיך" (הושע יד ב).

[התורה – חסרה בסימני ספר המידות בכתב יד, וחבל על דאבדין.]

היראה – לעולם יעשה אדם רצון בוראו, ולא יירא שום אדם או מלך או שר, ולא יירא משום יסורין ומשום צער. רק בוראו יירא לבד, ולא יגור מפני איש. וזאת המידה רעה מאד בזה העניין: שיעזוב מצות בוראו עבור מורא בני אדם. לכך ישליך מלבבו כל הפחדים, ולא ישכון בלבבו רק מורא השם לבד. כי יראת השם היא עטרת פאר של כל המצות, וטוב מעט יראת השם מאוצר רב ומהומה בו (עי"פ משלי טו טז).

והיראה המעולה מכל – שיראה מלפני השם כל כך שיהו איבריו נרתעים מתחת מוראו, כעבד שהוא נרתע ונכנע לפני המלך בשעה שהוא גוער בו. וזה העניין קשה להשיג, אך מי שמרגיל מחשבותיו להרהר תמיד שהשם רואה מחשבותיו, ומתבונן בנפלאותיו בעומק הלב במתון, וקוצר מחשבותיו למעלה לשכון באהלי מרום – בזה העניין יכול להתקרב אל אור היראה הטהורה, להופיע עשתונותיו, לידע רזי עליונים.

הנה השלמנו סימני המידות ברמז מעט, להזכיר האדם שיזהר בהם, להסתפק מהם מכל אחת ואחת במשקל.

ודע כי המידות אחוזות זו בזו ומדובקות יחד, וכולן נגררות זו אחר זו. ואם יתן אדם רשות ליצרו הרע לעבור על אחת – אז יהו כולן נשמטות ממנו. משל לאדם שיש לו חוט של משי, וחרז בו מרגליות דרך נקבי מרגליות, וקשר קשר אחד למטה. ואותו הקשר מחזיק כולן, ואם יתירו הקשר – אז נופל מרגלית אחת, ואז יפלו כולם זו אחר זו. כך אם תתיר ממך קשר מידה אחת – אז לא תוכל להחזיק בשום מידה כראוי.

לכן שמור כל המידות בכל כחד, אשר תוכל להשכיל בהם. ובזה העניין תשלים נפשך לשם הנכבד לידבק בו. ותזכה להיות מאותן שנאמר עליהם: "המשכילים יזהירו כזוהר הרקיע" וגו' (דניאל יב ג).

דקדוקי סופרים

הסופר: "אני שועל בן רבי ישראל הבלבר – סיימתי זה ספר המדות... שנת ק"ץ לפרט למנין הקטן" (מתוך קולופון בדף 331ב).

כללי: הסופר המעתיק נהג לקצר מלים רבות, ומחמת עומס עבודתו השמיט הרבה אותיות ולפעמים גם מלים שלימות, וכן הוסיף מלים אחדות שלא במקומן. עומס עבודתו הקשה עליו להוציא דבר מתוקן, אבל רק בזכות העתקתו בכתב יד זה זכינו לקבל את "סימני ספר המידות" מאת מחבר "ספר המדות" (שהוא "ארחות צדיקים"). על פי כתב ידו הצלחנו להוציא לאור מהדורה מתוקנת, כמעט כמו סולת נקייה (חוץ משער התורה, וחבל על דאבדין). בחלק מהמקומות שבהם נפלה טעות – יש סימן, ולפעמים גם תיקון בגליון, או בין השורות, או בתוך המילה עצמה. בסימנים ותיקונים אלה – שעל פי הכתב נראה שהם נעשו על ידי הסופר עצמו – נעזרתי בגירסה הניתנת כאן, ולא תמיד הערתי עליהם. כמו כן השלמתי בלי לציין סופי מלים שקיצרן הסופר, וגם כתיב מלא וחסר שיניתי לפעמים לנוחותו של הקורא והלומד (בלי להעיר). לרוב השארתי את הכתיב כפי שכתב הסופר, כי הוא דומה למה שמקובל בספרי דורנו. (הכתיב במהדורה המנוקדת מותאם כמובן לצרכי הניקוד.) מי שרוצה לבדוק פרטים אלה יכול לראותם בתוך העתקת כתב היד (שיופיע בעזר"ה באתר www.seforimonline.org ביחד עם צילום כתב היד).

אבל כל תיקון (ואפילו הקטן ביותר) שעשיתי על פי מקבילות או על דעתי לבד, שאינו נוסח כתב היד ויש בו שינוי למשמעותם של הדברים – הערתי עליו כאן ב"דקדוקי סופרים". לא סימנתי שינויי נוסח ותיקונים בטקסט עצמו (על ידי אותיות או מספרים) כדי שלא להסיח את דעתו של הקורא, כי העיקר ללמוד תורה ומוסר. אבל למען אמיתה של תורה הוספתי כאן "דקדוקי סופרים" כדי שהקורא יוכל לבדוק ולשפוט כל דבר בעצמו מול נוסח כתב היד (אפשר גם לבדוק את הנוסח המובא כאן מול העתקת כתב היד). לכל מי שרוצה להציע תיקונים ושיפורים למהדורה זו, נא לכתוב אלי (skadish1@gmail.com): ו"שיגאות מי ביני".

פתיחה: "ביום טובה" – זה לשון הכתוב, אבל בכתב היד באותיות גדולות מאד: "ביום טוב היה בטוב וביום". "ובכל מידה ומידה יש" בה צדדין המרחיקין אותו – בכתב היד "שיש" ותיקנתי בדומה למשפט הבא.
הגאון: "ואפילו כשעושה" – בכתב היד: "כשעשה" ותיקנתי ע"פ ההקשר. "וכל רעות" – בכתב היד: "לכל רעות". "שיהיו מלבושין נקיים" – בכתב היד: "מלבושים".
הענוה: "ובזמן שהוא חי" – בכתב היד: "שחי". "ויודה" לו על טובותיו – בכתב היד: "ויודה" ואולי צריך לומר "יודה". "ולא יראה" מידת הענוה בעניי המלבושים – בכתב היד "יירא".
הבושת: "אך מעלה עליונה" – בכתב היד "אין" כנראה תוקן ל"אך". "אלא" בענין התוכחה – בכתב היד: "לא".

העזות: "רע מאד להעזו פניו * נגד מוכיחו" – הסופר הוסיף כאן בטעות: "נגד הרשעים" (וראה במשפט הבא).

האהבה: "קשורה בשמחה" – הלשון קצרה וקצת קשה, והשווה שער האהבה באו"צ. "תגבורות" שמחת אהבת השם – בכתב היד: "התגבורות" ותיקנתי ע"פ שער האהבה באו"צ ("תגבורת" בספר המידות הקצר באותו כתב יד). "חוץ מהשם" – תוספת בגליון, והמילה השנייה נראת כמו: "י"; שניתי לפי הרגלי הכתיבה של הסופר, כלומר: "השם" שלא במקום לשון הכתוב.

השנאה: "ולאהוב" – בכתב היד "ולאהבת".
האכזריות: "ונוטרים איבה * וגונבים וגוזלים" – הסופר הוסיף כאן בטעות: "וגונבים איבה".
הדאגה: "ועל עניינים כאלה ידאג תמיד" – בכתב היד: "יגדל" ותיקנתי על פי הענין.
השמחה: "להנעים" זמירות – בכתב היד "ולהנעים".

הביטחון: מובא כאן ב"סימני ספר המדות" בפני עצמו ולא בתוך "השמחה", וכמו שהוא שער בפני עצמו ב"ספר המדות הקצר" (לפני הסימנים באותו כתב יד), וכן בספר "תיקון מידות הנפש" לרשב"ג (שעל פיו בנוי סדר השערים בארחות צדיקים). ייתכן שזהו סדר השערים המקורי והנכון של "ספר המידות", למרות ש"הביטחון" נבלע בתוך "השמחה" בשאר כתבי היד ובדפוסים של או"צ (וראה עוד במאמר שיופיע בעזר"ה). "חפצו" של הבוטח – בכתב היד "חפיצה".

החרטה: "ומתחרט עליה" – בכתב היד נוספה מ"ים סופית" ("עליהם") שנראית קצת מחוקה.
הכעס: לפי ההמשך ראוי למילת הפתיחה להיות "הכועס" או להתחיל כך ("הכועס") את המשפט הראשון. ואולי העדיף כאן הסופר את הקיצור על הבהירות.

הרצון: "כי הוא מתרצה" – בכתב היד: "היא".
הזריזות: "וכן לענין הלימוד ועשיית המצות" יהיה זריז – בכתב היד חסרה כאן מילה והשלמתי "המצות" על פי ההקשר.

הנדיבות: "על דבר מועט" – בכתב היד: "עכ" ואולי תוקנה הכ"ף ללמ"ד בגליון.
הצנינות: "והוא שגאו על הבריות * כי לא יוכל" – בכתב היד נוספה המילה "כל" ועליה סימן למחיקה.
"אך זאת המידה טובה" – בכתב היד המילה חסרה. "לפזר" – אולי צריך לומר "מלפזר".
הזכירה: "רצון" אשתו – המילה חסרה בכתב היד, והשלמתי ע"פ המשך הדברים.
השכחה: "שפשע" חבירו – בכתב היד: "שפשעו".

הליצנות: מובאת כאן ב"סימני ספר המדות" בפני עצמה ולא בתוך "השתיקה", וכמו שהיא שער בפני עצמה גם ב"ספר המדות הקצר" (לפני הסימנים באותו כתב יד). למרות ש"הליצנות" נבלעה בתוך "שער השתיקה" בכל שאר כתבי היד ובדפוסים של או"צ, כאן ברור לחלוטין ש"הליצנות" היתה שער בפני עצמה בנוסח המקורי, וכמו שכתוב באו"צ במפורש בפתיחה לענין הליצנות: "עתה יש לפרש לך ארבעה שערים על ארבעה תבות שאינם מקבלים פני השכינה: **כת לצים**..." (וראה עוד בנדון במאמר שיופיע בעזר"ה).

השקר: "כי גדול עונשו של שקרן" – בכתב היד כנראה "עונשן" ואולי תוקן.
האמת: מובאת כאן לאחר "השקר" וכמו שיש בסדר השערים בשאר כתבי היד ובדפוסים של או"צ. ואולם ב"ספר המדות הקצר" בא "שער האמת" רק לאחר "שער לשון הרע", כלומר: רק לאחר "**ארבעה שערים** על ארבעה תבות שאינם מקבלים פני השכינה".

החניפות: "לקבל תוכחותיו" – בכתב היד "תוכחותו" ואולי צריך לומר: "תוכחתו".
לשון הרע: "אבותיו" – בכתב היד: "אבותם" והמ"ם סופית אולי מחוקה. "המספר" לשון הרע על בעלי תשובה – בכתב היד: "מהספר" ותיקנתי ע"פ המשך. "לדונג" לכף זכות – בכתב היד: "לדונג". "מקור גדול של מצות" – בכתב היד "של מצות" חסר והלשון הקצרה קשה להבנה, ולכן הוספתי על פי שער לשון הרע באו"צ.
"ולנחם" אבלים – בכתב היד: "וינחם" והיו"ד מסומנת, ותיקנתי ע"פ המשך הדברים.

התשובה: בכתב היד באותיות גדולות ומהודרות במיוחד, בשורה הראשונה של הטור כתוב: "התשובה טוב". "התענוגים הגדולים שלעד" – האות האחרונה לא ברורה בכתב היד, ולכן השלמת המילה מסופקת. "וייהי רגיל במענה רך ובשתיקה" – בכתב היד "ובשי" או אולי "ובשת" והשלמת המילה מסופקת למרות שהיא על פי הענין וההקשר. "לעשות מצות" בכל יכולתו – בכתב היד: "מצוה" ותיקנתי ע"פ הענין ובדומה לשער התשובה באו"צ. "מלקות" – בכתב היד: "מלקוש" והשי"ן מסומנת. "ויהיו" חטאיו נגדו תמיד – בכתב היד: "וייהי".

שורש התשובה: שתי המלים באותיות גדולות בכתב היד. לא נראה שיש כאן כוונה ל"סימן" חדש אלא רק להידור, וכמו שעשה הסופר מספר פעמים בספר המידות הקצר. "שמונה אברים" באדם – בכתב היד "דברים" ותיקנתי ע"פ הענין והמשך הדברים. "ישים מחשבתו לדקדק בדקדוק גדול" שכל אחד ואחד יהיה מורגל בעשיית המצוה – סופה של המילה אולי מחוקה ולא הצלחתי לפענח אותה (נראית משהו כמו: "לול"), וכנראה מתאימה כאן "גדול", אבל השחזור מסופק. "למעלת" התשובה – בכתב היד: "למעלה". "כסא הכבוד" – בכתב היד: "כבוד".
התורה – חסרה בכתב יד, כמו שחסר "שער התורה" בספר המידות הקצר (באותו כתב יד). נראה שהסיבה לכך היא שקיצור הספר לא נכתב עבור יושבי בית המדרש, וכיון שהשמיט המקצר את "שער התורה" בקיצורו, נשמט גם הסימן שלו בסוף. גם בתרגום הישן של ספר המידות ליידיש (נדפס לראשונה בשנת ש"ב [1541] בעיר איזני שבארץ אשכנז ואף נמצא במספר כתבי יד) השמיט את כל הענין של דרך הלימוד, מכיון שהתרגום היה מיועד לנשים. יתכן שיש קשר בין "ספר המדות הקצר" לבין התרגום הישן ליידיש (שאף הוא קיצור), וראוי הדבר לבדיקה. יתכן גם

שהשמטת "שער התורה" בקיצור נבע מדבריו הקשים של המחבר נגד דרך הלימוד שבדורו. לא נראה לי סביר להניח ששער התורה היה חסר בספר המקורי, מסיבות שאותן אפרט במאמר שיופיע בעזר"ה.

היראה: "וקוצר מחשבותיו" – הלשון קצת קשה, וכן "להופיע עשתונותיו".

העתקת כתב היד נעשתה בכרמיאל שבגליל בשנת תשס"א, והמהדורה הנוכחית נשלמה לקראת ראש חודש ניסן תשס"ד. הוצאה לאור אלקטרונית באתר www.seforimonline.org מתוכנת בעזר"ה לחודש סיון תשס"ד. תהי נא העתקה זו כפרה על עוונותי, על מעשים שעשיתי ועל דברים שאמרתי שלא על פי המידות הטובות.

סמני ספר המדות מהדורה מנקדת

וסמני כללות של המדות הפתובים בסוף הספר
יחזור בכל יום פעמים.
ויבדק עצמו תמיד אם קצר לקים המדות,
עד שיהא רגיל לקח מכל מדה הטוב שבה.
(ספר המידות [ארחות צדיקים] בסוף "שער הזכירה"; נוסח הציטוט על פי כתבי-יד)

ואלו סמני ספר המדות:

"ביום טובה – היה בטוב, וביום רעה – ראה: גם את זה לעמת זה עשה האלהים" וגו' (קהלת ז יד). זה הפסוק אמר שלמה המלך על מה שראה, אשר כל מה שנברא בעולם – הכל זה כנגד זה.

כיצד? יש בעולם טובה, כנגד הטוב יש רעה. יש אור בעולם, כנגד זה יש חשך ואפלה. בעולם יש ימים ונהרות, כנגד זה יש נבשה. יש מדבר ויש ישוב. יש הרים וגבעות, יש גאיות ועמקים. ויש חמימות ויש קרירות. בענין זה נברא הכל, ובכל אחד ואחד יש בו טובה ורעה. וכל חכם לב נוטל מכל אחד ואחד מה שיש לו הנאה ממנו. כגון: האור טוב יותר מן החשך, אך בחשך יש טובה שבלילה יש מנוח לכל לישן, מה שאין כן ביום. ובחשך אדם נמלט מאויביו הבאים עליו. ובענין זה יש בכל דבר ודבר, והכל זה לעמת זה.

וכן האדם נברא בענין זה שכל מדותיו ושיטותיו – הכל זה לעמת זה, כגון: הגאנה והענוה, הגון והשמחה. ובכל מדה ומדה – יש בה צדדין המרחיקין אותו מן הדרך הטובה והישרה, ועל זה נאמר: "יעזב רשע דרכו" וגו' (ישעיהו נה ז). ויש בכל מדה – צדדין אשר בהן מתקרב הנבון והמשפיל לעבודת השם.

ועבור אשר ראינו כי הצדדין רבים בכל מדה, לכן באנו לסדר המדות בדרך קצרה, לעשות סמנים. ויהיו הסמנים הללו סדורים בפניך, ותהיה מרגל בהם. ואם תהיה בענין שיביאך אל הגאנה – יזכירוך הסמנים הללו להשפיל רוחך. כי תחשוב: כמה נתגאו בעולם בגאנה ובשררה, ונשכחו כלא היו והיכן הם? לכן תדבק בענוה. ואם תהיה בענין שיביאך אל הפעס – יזכירוך הסמנים האלה להסיר פעס מלבך. ואם תהיה בענין שיביאך לאהבת עולם זה – יזכירוך הסמנים האלה לעזוב כל האהבות, כי הכל הבל וכלה, ולתפס אהבת השם, כי היא האהבה המבחרת.

ואם תעשה שום מצוה – יזכירוך הסמנים האלה שתעשה המצוה לשם שמים, לכוון בה בכונה טובה. ואם תהיה בענין שיטריד לבך להרחיקו מן השם הנכבד – יזכירוך הסמנים הללו להעביר הטרדא, ולהביא מחשבותיך למעלה ללחוד לבך לאלהים.

הגאנה – היא מדה רעה מאד מאד. במדת הגאנה ישכח האדם השם הגדול. כי כל דעת המתגאה להתגדל ולהשתרר, ואפלו פשעושה מצוה – חושב ברעתו לקבל שבח מן העולם, וחושב בדעת שכל הצלחתו מרב חכמתו. מן הגאנה ג'א לעברות רבות, כגון רדיפת כבוד, ומחלקת במילי דעלמא. ובתורה חולק שלא לשמה, ולא יודה על האמת, ומתבייש לשאול מה שאינו יודע. ויבא לידי גזל וגנבה ותאנה יתרה וכל רעות, ולשכח השם.

והמתגאה מבזה לכל אדם, ומתכבד בקלונם. כללו של דבר: בלב המתגאה יש שער גדול פתוח, להכניס בו יצר הרע לבלבל המחשבות, ומי שלא יעלה בלבו לסתם השער הרע הזה – יהיה אבוד מן העולם הבא.

לכן המשפיל יזהר מאד מן הגאונה, שלא יתגאה – לא בגופו ולא בשערו, ולא בראשו ולא בגרונו, ולא בידי וְלא ברגליו, ולא בריח אפו ולא בלשונו, ולא במאכלו ולא במלבושיו. ולא יתגאה בלבו, כי "תועבת יי כל גבה לב" (משלי טז ה). וזה דבר גדול, אשר בגבהות הלב נקרא "תועבת יי", ואשרי האדם אשר ירגיש בדבר זה, להבין הענש הגדול הזה על דבר קל כזה. רבים נכשלים בזה, והמשפיל – ימלט נפשו שלא לקרא "תועבה". השם הזה מכער מאד, ואתה דע לך.

ואף על פי שהגאונה רעה, אפלו הכי מצוה לאדם שיהיו מלבושיו נקיים, ומאכלו נקי, וכל כליו נקיים, ושלחנו נקי, וגופו נקי, כי הדר התורה – זהו הנקיות. וכל זה יכונן לשם שמים.

וכן לעולם יגביה נפשו למעלה, ויתרעם על נפשו תמיד כמה שהוא ממעט עבודת השם. ויהיה זהיר להוכיח את הרבים, ולעמד נגד הרשעים ולהשפילם לפי יכלתו, ולהודיע תועבתם כדי להתרחק מהם. ואף על פי שדבר זה נראה כמו גאונה, אפלו הכי צריך לעשות כן, אך כונן לשם שמים. ובתחלה יראה שלא יבוא לידי קלקול במלחמת הרשעים, שלא יצא שכרו בהפסדו. וצריך לבקש רחמים על זה וכיוצא בזה, שיזריכהו השם בדרך הישר.

הענוה – היא שרש העבודה, ועקר לכל מעשה טוב. ומעשה הענו מקבל לפני

השם. ומה הענוה? שיהיה בעיניו וחושב עצמו כאין, וצנוע ושפל רוח, ורוח נשברה. ובעודו בריא ובזמן שהוא חי בטובה – יחשב שהשם הטיב עמו ברב חסדיו, ושהוא אינו ראוי לאותה טובה. וגם העני יחשב על המעט שיש לו – שאינו ראוי אפלו לאותו המעט, כי מה יש לו להחשב יותר מיתוש אחד, אך שהשם עשה עמו לפניו משורת הדין. ויודה לו על טובותיו, וישתחוה לו.

ויחשב גדלת האל, וכל מעשים טובים שיוכל לעשות – אינם כי אם טפה בים כנגד מה שהוא חייב לעשות. ויהיה ענו ושפל רוח לפני כל, אפלו לפני הקטנים ממש. ויחזיק כל אדם טוב יותר ממנו, ולא יחוש על הכבוד לקבל שבת מבני אדם. ולא יחוש על בזוי שיבזוהו, אך ישמח על הבזוי ויחשב שהוא ראוי לזה.

ויהיה נפר בששה סמנים הענוה, והם: (א) המחילה בעת הפעס; (ב) וענייני שבת וגנאי – שיהיה הכל שנה בעיניו; (ג) ולהצדיק הדין בעת ההפסד, ולהשפיל עצמו בעת שפע הטובה בעשר ובבנים ובחכמה; (ד) ולילך מעצמו ולפיס את מי שהרע לו; (ה) ולהתנהג במענה רך; (ו) ולהיות שמח בחלקו.

אך לא יהיה ענו לפני הרשעים במילי דשמנא, אלא יוכיח אותם לפי כחו. ולא יראה מדת הענוה בענייני המלבושים לרמאות העולם, שיהיו סבורים שהוא חסיד, והוא עושה רעות בסתר וגונב דעת הבריות.

הבושת – הבישן לא במהרה חוטא מחמת הבושת, ומתוך שלא לשמה

לבסוף יעשה לשמה. אך מעלה העליונה היא שיתבייש לפני השם. וישיג זה הענין בהתבודדו לחשב בגדלת השם. ובמקום מצוה יסיר הבושת מעל פניו, שלא יניח שום מצוה עבור הבושת.

וזה הבושת רע מאד: אם יעזב המצוה בעבור הבושת, או אם לא ישאל מה שאינו יודע מחמת שיתבייש. ולא יבייש שום אדם אלא בענין התוכחה, אם לא יקבל בנחת.

העזות – המדה הזאת רעה מאד להעזי פניו נגד מוכיחו, או לכפור במלוה

ובפקדון, וכיוצא בזה.

אך טוב העזות נגד הרשעים שלא להודות על שקריהם, ושלא להסכים עמם, ולהעזי פניו לקים המצוות.

האהבה – המדה הזאת רעה ברב המקומות, והיא עוקרת כל מדות טובות: אהבת ממון, ואהבת נשים, ואהבת אם ואב, ואח ואחות, וקרוביו ורעיו, ואהבת גופו וימי חייו, ואהבת הכבוד, ואהבת התענוגים פאכילה וכשתיה ושנה, ונוי המלבושים – כל אלו האהבות מעבירות האדם שלא לעשות הטוב. ורב העולם נכשלים בהם, ורבים יפלו ולא יקומו. אך מי שרוצה להתחזק על יצרו – יוכל להתגבר ולעשות כל האהבות האלה לשם שמים, ואשרי מי שזוכה לזה.

וצריך האדם לעזוב כל האהבות וידבק באהבת הבורא יתברך, כי האהבה הזאת עקר על כל המעלות. ועבור שהאדם מלבש בגוף, וטבוע בחשך זה העולם שהוא שוא ושקר – על פן קשה היא מאד להשיג. והאהבה היא שיאהב אהבה גדולה יתרה מאד, עד שתהא נפשו קשורה בשמחה, ולהבריח מלבבו נעימות הגוף ותענוג של עולם זה. והאהבה עזה, ומתגברת על לבבו, וכל ההנאות של עולם זה – הכל פאין כנגד תקף תגבורות שמחת אהבת השם.

ואין כל חכם זוכה לזאת האהבה. וזה דבר ידוע וברור, שאין זאת האהבה נקשרת בלב האדם עד שיעזוב כל מה שפעולם חוץ מהשם.

השנאה – זאת המדה רעה: מי ששונא חברו, והשונא מעשים טובים. וצריך לזהר מאד שלא לשנא בני אדם, ורבים נכשלים בזה. אך טובה לשנא כל מה שמעביר אותו ומרחיקו מאהבת הבורא, ולאהב כל מה אשר יקרבהו לעבודת הקדוש ברוך הוא.

האכזריות – זאת המדה רעה, כי בעלי המדה הזאת לא ירחמו על העניים, והם נוקמים, ונוטרים איבה, וגונבים וגוזלים, ולא ירחמו, ומעניים יתום ואלמנה. אך נגד הרשעים – יהיה אכזרי. ויהיה אכזרי על גופו לטרם בתורה ובמצוות, וכן על בניו יהיה אכזרי שיטריחם לעסק בתורה ובמצוות כפי כחם. והכל במדה שנה לפי היכלת.

הרחמנות – זאת המדה טובה מאד, לרחם על העניים הטובים, ולרחם על הבהמות, ולרחם על עצמו ועל בניו, ואוהבם לזכותם לחיי עד. אך לא יהיה רחמני על הרשעים, או לרחם על גופו ועל בניו, שלא לטרם בתורה ובמצוות.

הדאגה – זאת המדה רעה לגוף מאד, והדואג על עולם זה להשיג תאנותו – זה רעה מאד. ויותר רע הדואג אחר עברות. אך הדאגה טובה לדאג על מעוט השגתו בתורה ובמצוות, ולדאג ולפחד שמא ישכח למודו, ויחזר תמיד. ולא ידאג ולא יירא משום דבר המונעו מעבודת השם. ולעולם ידאג מעוונותיו, וידאג שמא גורם הפרענות הבאים לעולם, וידאג שמא אוכל שכר מעשיו הטובים בעולם זה. וידאג תמיד שמא אין מעשיו מקבלים לפני השם. ולעולם ידאג ויצטער על כבוד השם, וכבוד התורה, וכבוד ישראל אשר נתמעט. ועל ענינים כאלו ידאג תמיד.

השמחה – זאת המדה טובה לגוף, ומאירה פניו של אדם. וכל העושה מצוה בשמחה – יש לו שכר גדול לאין חקר, ממעשיו הטובים אשר יעשה בשמחה: להנעים זמירות, ולשבח בשמחה, ולקבל כל מארעותיו בשמחה. ולשמח בשבתות ובמימים טובים בשמחת הקדוש ברוך הוא, ולשמח לב העניים והאכילום.

אך השמחה אינה טובה לשמח בהבלים, ולשמח בעברות, ולשמח באיד בני אדם או לשמח בתקלת בני אדם.
אך יהיה בחלקו שמח, וישמח בעבודת המקום ובתורה.

הבטחון – שרש הבטחון הוא שיסמך על חסדי האל שיעשה לו הטוב בכל עניניו, והוא בוחר לו הטוב יותר ממה שהוא בוחר לעצמו. וצריך הבוטח לידע שהקדוש ברוך הוא – הוא החומל, ושאינו מעלים עינו ממנו, ואין לו מונע מלעשות חפצו של הבוטח. והוא יודע מה טוב לו, והוא מנהיגו ומשמרו עד היום. ואין אדם יכול לברח מהנהגתו, ולא יגיע לו נזק או טובה אלא ברשות האל. והוא בתכלית הנדיבות והחסד, ואין לו הפסק לעולם. ועד רואה מחשבות הלב, ויודע אם בוטח בו בלב שלם. ויבטח בשם על עניני גופו ופרנסתו, ויבטח בו שיתן לו השגת יד לפרנס אשתו ובני בניו, ולהדריכם בדרך ישרה.

ויבטח בו שיטהר לבו ליגיעתו, לעבודתו העליונה. ויבטח בו שייזמין לו המצוות, ולמוד התורה, ושייתן לו היכלת לעשות הכל, ושישרת לו בכל איבריו באמונה ובכוון ליחד הלב אליו. ויבטח שייזכהו שיראה בימיו במהרה ביאת משיח, ובגן בית המקדש. ויבטח שייזכה לעולם הבא לאור הגדול.

הבוטח בלב שלם – יביא אותו הבטחון שלא יעבד לאדם זולתו להתרצות אליו, ולא יסכים עם הרשעים בדבר שהוא כנגד השם. הבוטח – נפשו במנוחה, ואינו מיצר על שום ענין מעניניו, כי הוא יודע שהבורא מנהיגו לטובתו, בעולמו ובאחריתו. וישים דאגתו ואבלו על מה שהוא ממעט מעבודת השם, ולא על עולם זה.

אך הבטחון אינו טוב כשיגדך בדרך מסכן, או שייכניס עצמו בעניני סכנה ויאמר: הנני בוטח בשם שישעניני! או יעשה עברות חבילות חבילות, ויסמך על זה שיחשב: הנני בוטח בשם שיכפר לי, כי רחמן הוא. אין זה דרך הבטחון.

החרטה – זאת המדה היא דרך לתשובה, מפני שהעברות אין מתכפרות אלא בחרטה.
אך היא רעה אם עשה מצוה ומתחרט עליה.

הפעס – כל מיני גיהנם שולטין בו, ואין השכינה שורה עליו. ושוכח תלמודו, ויבא לידי טעות. ובידוע שעוונותיו מרבים מזכיותיו. ואין הקפדן מלמד. כמה עברות באות מן הפעס! אך צריך לכעס לפעמים, להטיל אימה על ביתו ועל אותם השומעים למוסריו, ולתלמידיו. ואף על פי שכועס לשם שמים – יכעוס במדה; ויראה עצמו כאלו כועס, אבל בלבו לא יהיה כעוס.

הרצון – זאת המדה טובה, כי הוא מתרצה בכל עניניו, ואינו מהרהר אחר השם. והעולם אוהבים אותו מפני שהוא רוצה בבני אדם, והם רוצים בו. והוא מעביר על מדותיו, והוא מקבל מוסר, כי הוא מלא רצון לעשות טובה. אך הרצון רע מאד להתרצות בדרך הרשעים.

הקנאה – מדה רעה מאד לקנא בני אדם. מן הקנאה יבא לידי חימוד, ולידי גזל ומחלקת.
אך יקנא ביראת השם; ובלומדי תורה – יקנא לעשות כמעשיהם. והפורש מן הקנאה והחימוד – שכרו הרבה מאד.

הזריזות – זאת המדה טובה לעולם הזה ולעולם הבא. אם יש לאדם מלאכה – שיעשה בזריזות, להספיק את עצמו ובני ביתו. וכל צרכיו יעשה בזריזות. וכן לענין הלמוד ועשיית המצוות יהיה זריז, ובזה הענין יעלה לכל מעלות טובות.

אך הַזְרִיזוֹת רַע מֵאֵד כְּשֶׁהוּא זָרִיז לַעֲבֹרוֹת.

הַעֲצָלוֹת – עֲנִינֵנו מִקְלָקֶל מֵאֵד בְּעוֹלָם הַזֶּה וְלַעוֹלָם הַבָּא.
אך הַעֲצָלוֹת טוֹב – כְּגוֹן הַמִּתְעַצֵּל לַעֲשׂוֹת רְעוֹת.

הַנְּדִיבוֹת – זֹאת הַמִּדָּה טוֹבָה מֵאֵד: שְׂיִהְיֶה נְדִיב בְּמִמוֹנוֹ לְהִיּוֹת וְתָרוֹן, וְלַעֲשׂוֹת לְפָנִים מְשׁוֹרֵת הַדִּין, וְשִׁלָּא יִדְקֶדֶק עִם חֲבֵרוֹ עַל דְּבָר מוֹעֵט, וְלִתֵּת צְדָקוֹת, וְלִהְיוֹת שְׂאִיל כְּלִי וְסִפְרִיו. וְיִהְיֶה נְדִיב בְּגוֹפּוֹ לְטָרַח עֲבוֹר אַחֲרָיו. וְיִהְיֶה נְדִיב בְּחֻמְתּוֹ לְלַמְּדָה לְכָל.
אך לֹא יִהְיֶה נְדִיב לְפָזֵר לְרִיק, וְלִתֵּן לְרָשָׁעִים, אוֹ לְמַלְאוֹת תְּאַוּתוֹ.

הַצִּיֻּקְנוֹת – זֹאת הַמִּדָּה רָעָה, כִּי מִי שֶׁהוּא צָר עֵין – לֹא יוּכַל לְרַחֵם עַל הָעֲנִיִּים, וְהוּא שְׂנֵאוֹי עַל הַבְּרִיּוֹת כִּי לֹא יוּכַל לְהַחֲנוֹת בְּנֵי אָדָם, וְאֵינוֹ מְהַדָּר הַמְצוֹת.
אך זֹאת הַמִּדָּה טוֹבָה שֶׁהוּא עֲצָרוֹן לְפָזֵר מִמוֹן וְלְמַלְאוֹת תְּאַוּתוֹ.

הַזִּכְרָה – זֹאת הַמִּדָּה טוֹבָה מֵאֵד, לְזָכֹר כָּל עֲנִינֵיו. כָּל מִשָּׂא וּמִתָּן שָׁלוֹ – צָרִיךְ לְזָכֹר, כְּדִי שְׂיִהְיֶה נוֹתֵן וְנוֹשֵׂא בְּאִמּוֹנָה. וּבְזֹאת הַמִּדָּה יִדַּע הַתּוֹרָה וְהַמְצוֹת, שְׂיִשָּׂים עַל לְבוֹ לְזָכֹר הַכָּל. וְיִזְכֹּר אַחֲרֵיתוֹ וְרֵאשִׁיתוֹ – מֵאִין בָּא וְאֵנָה יֵלֵךְ.
וְיִזְכֹּר תְּמִיד אֶת יוֹצְרוֹ, וְהַטּוֹבוֹת שֶׁעָשָׂה לוֹ: שֶׁבְּרָאוֹ וְגִדְלוֹ וְנִשְׂאוֹ, וְהוֹדִיעוֹ חֻמְהָ וְדַעַתָּה, וְנָתַן לוֹ תּוֹרָה הַטְּהוֹרָה. וְיִהְיֶה חֹדֵד לְדַבְּרוֹ, כְּמוֹ עַבְדֵי הַמֶּלֶךְ הַנְּחָרְדִים לְדַבֵּר הַמֶּלֶךְ. וְיִחַשֵּׁב וְיִזְכֹּר אֲשֶׁר כָּל הַדְּבָרִים עוֹשִׂים שְׂלִיחוֹתוֹ, כְּגוֹן הַשְּׂמֵשׁ וְהַיָּרַח, וְהָאֶרֶץ נוֹתֵנָת אֶת יְבוּלָהּ, וְכֵן יַעֲשֶׂה הוּא שְׂלִיחוֹתוֹ.
וְכִמוֹ שֶׁאָדָם טוֹרַח לַעֲשׂוֹת רְצוֹן אֲשֶׁתּוֹ שֶׁהוּא אוֹהֵב – כֵּן יַעֲשֶׂה רְצוֹן אוֹהֲבוֹ הַגְּדוֹל הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא. וְיִחַשֵּׁב אִיךָ הוּא זָרִיז לָזֶה הָעוֹלָם – כָּל שֶׁכֵּן שְׂיִכִּין צִידָה לְדָרְךְ הַגְּדוֹל וְהַרְחוֹק, לְהִיּוֹת מְקוּשָׁט וְלִפְרָע חוֹבוֹ מֵהַ שְׂנֵאתְחִיב לְיוֹצֵר הַכָּל.
וְיִבִּין מֵהַ הַפֶּרֶשׁ יֵשׁ בֵּין עֲלִיּוֹנִים וְתַחְתּוֹנִים, וְיִקְשֹׁר דַּעַתוֹ אֶל נְעִימוֹת עוֹלָם הַבָּא. וְיִזְכֹּר תְּמִיד אֶת הַשֵּׁם בְּמַחֲשָׁבוֹתָיו, וְיִזְכֹּר תְּמִיד חֲטָאֵיו כְּדִי לְהַצְטַעַר עַל שֶׁהַכַּעֲס הָאֵדוֹן הַגְּדוֹל.
אך זֹאת הַמִּדָּה אֵינָה טוֹבָה לְזָכֹר הַבְּלִי הָעוֹלָם וְרַב הַתְּחַבּוּלוֹת, אוֹ לְזָכֹר אִם חֲבָרוֹ פָּשַׁע כְּנִגְדּוֹ.

הַשְּׂכָחָה – זֹאת הַמִּדָּה אֵינָה טוֹבָה אִם שׂוֹכַח אֶת יוֹצְרוֹ, וְאִם שׂוֹכַח עֲוֹנוֹתָיו, וְאִם יִשְׁכַּח מֵהַ שֶׁהוּא לוֹמֵד, וְאִם חֲבָרוֹ עָשָׂה לוֹ טוֹבָה – וְשׂוֹכַח. אך טוֹבָה הִיא שְׂיִשְׁכַּח פֶּשַׁעוֹ, מֵהַ שֶׁפָּשַׁע חֲבָרוֹ לְנִגְדּוֹ.

הַשְּׂתִיקָה וְהַדְּבָרִים. אָמְרוּ חֲכָמִים: לֹא מְצָאתִי לְגוֹף טוֹב מִשְׂתִּיקָה. רַב דְּבָרֵי הָעוֹלָם – הַכָּל הַבְּלִי הַבְּלִים. לְכוּ יִרְבֶּה בְּשְׂתִיקָה, וְלִשְׁמַע חֲרָפְתּוֹ וְלִשְׂתִּיק. וְכִשְׂאָדָם מְסוּפֵק אִם יִשְׂתִּיק אוֹ יִדְבֹר – יִדְבֹק בְּשְׂתִיקָה.
אך דְּבָרִים טוֹבִים – יוֹתֵר טוֹבִים הֵם מִשְׂתִּיקָה, כְּגוֹן לְדַבֵּר בְּדְבָרֵי תּוֹרָה וּבִירְאֵת שָׂמִים.
וְהַמְשָׁכִיל יִזְהַר מִדְּבָרִים בְּטָלִים, וּמִשִּׁיחַת יְלָדִים וְשִׁיחַת נָשִׁים. יִרְאֵת שָׂמִים בְּלֵב הַמְרַבֶּה דְּבָרִים – זֶה אִי אֶפְשָׁר.

הַלִּיצְנוֹת – הַנּוֹתֵן דָּפִי בְּבְנֵי אָדָם נִקְרָא "לִיץ". אֵין לְהַתְלוּצֵץ עַל שׂוֹם אָדָם. וְהַמְתְלוּצֵץ עַל עוֹשֶׂה מְצוֹת – זֶה רַע מֵאֵד, כִּי רַבִּים נִמְנָעִים מִלַּעֲשׂוֹת טוֹב עֲבוֹר הַלִּיצְנוֹת.
אך טוֹב לְהַתְלוּצֵץ עַל עוֹשֶׂה רְעוֹת, כְּדִי שְׂיִמְנָעוּ מִן הָרַע.

השקר – אין אדם יכול להיות אמתית אם לא שיתקן מדותיו, כי כל אדם מושך דבריו אחר מדותיו. ויזהר אדם שלא ישקר אפילו דברים בעלמא שאין בהם ממש, כי גדול ענשו של שקרן.
אך פעמים התירו חכמים לשקר: בהבאת שלום (ובמות סה ע"ב), ולשבת הכלה (כתובות יז ע"א), ובאשפיזין, ובמסכת, ובפוריא (בבא מציעא כג ע"ב).

האמת – הנשמה היא נבראת ממקום טהרה ואמת. אין מעלה לאדם כמעלת האמת, להיות אמתית במחשבותיו. והמגיע למעלה הזאת – כל הדברים שיחשב ושידבר יתקיימו, ויראה בלילה חלומות אמת, וידע עתידות.

החניפות – זאת המדה רעה מאד, להחניף ולגנוב דעת הבריות. והמחניפים לרשעים בחליקת לשון – בזה נמנעים מן התשובה. אמר רבי שמעון בן חלפתא (סוטה מא ע"ב): מיום שגברה אגרופה של חנפה – נתעונו הדינים, ונתקלקלו המעשים, ולא יוכל אדם לומר לחברו: "מעשי גדולים ממעשיך".
ואלו מחניפים להם: לאשתו משום שלום בית, לבעל חובו שלא ילחצנו, ולרשע שלא יזיק לו, ולרבו שילמדנו תורה. כן מצוה להחניף לתלמידיו ולחבריו כדי שילמדו, וכדי שישמעו לדבריו, לקבל תוכחותיו.

לשון הרע – זאת המדה רעה מאד. ואפילו לומר אמת – אסור לספר בגנות חברו. וזהו לשון הרע, שאומר: "כך וכך עשה פלוני, כך וכך היו אבותיו, כך וכך שמעתי עליו". אבל האומר שקר על חברו – זה נקרא "שם רע".
ובודאי המרגיל בלשון הרע – הוא פורק עול שמים מעליו. וקשה מאד לעשות תשובה מעוון זה: המספר לשון הרע על בעלי תשובה – בזה מחטיא את הרבים, לנעל דלתי התשובה. וכן רע מאד המספר לשון הרע על גבאי צדקה הטובים, ועל עושי מצוה ויראי שמים – גדול ענשו מנשוא. ויזהר מאבק לשון הרע, ואל יספר בטובתו של חברו בפני שונאו.

יש עוון הנקרא "רכילות", וזהו המגלה לאדם מה שחברו דבר עליו, ובזה גורם שנאה. ירא שמים – חייב אתה לדונו לכף זכות, אפילו אם הדבר נוטה לחובה מלזכות. בינוני – יש להכריע לזכות. ואם הדבר נוטה לחובה – יהיה אצלך ספק. ומי שרב מעשיו לרעה – יש להכריע מעשיו ודבריו לחובה.

המספר דבר לחברו – אין לגלותו בלא רשותו. וכל דבר הנאמר בפני שלושה בני אדם – אין בו משום לשון הרע. ואם האומר הזהיר את השומעים שלא יגלו, אפילו אומר בפני רבים – יש בו משום לשון הרע. ומצוה לומר לשון הרע על בעלי עברות, לבזותם ולהשניאם בעיני בריות, כדי שיבדלו מהם. וכן על בעלי מחלקת – מצוה לספר לשון הרע.

מקור גדול של מצוות יש תחת הלשון, כגון: הלמוד, ולדבר יראת שמים, ולהתפלל, ולהוכיח, ולצוות בני אחריו לשמר ולעשות, וכן כל השומעים למוסרו. ולנחם אבלים, ולנחם עניים ולדבר על לבם דברי נחומין, ולהיות רגיל בשירות ותשבחות ובדברי אמת.

התשובה – טוב לגבר שיהיה מקדים לשוב בעודו בריא ושלם, ויעורר לבו בכמה ענינים: שיחשב אחריתו, שצריך לתן חשבון לפני הקדוש ברוך הוא על כל מה שעשה מנעוריו, הן דברים, הן מעשים, הן מחשבותיו. לכן יפחד מן הדין הגדול, ומן הדינים הקשים, ויחשב על הטובה הגדולה הצפונה לצדיקים. ויחשב איך אדם אוהב תענוגים בעולם הזה, שהם תענוגים של הבל, והם פוסקין לפי שעה. לכן יחמד התענוגים הגדולים שלעד, שאינם פוסקים לדורי דורות ולעולם ועד.

ויתחרט תמיד על חטאיו, ויעזב דרכו הרע, ויצטער בלבו, ויצטער בצום ובבכי ובמספד, וילבש שק, ויורגל עדין מעליו, וידאג מענש עוונותיו. ויתביש לפני הקדוש ברוך הוא, ויהיה נכנע לפני השם, וישתק למחרפיו, ויהיה רגיל במענה רך ובשתיקה. וישבר התאנה, ויפרש אפלו מן המתר. ויתבונן באיזה אבר חטא, ובאותו אבר יזהר לעשות מצוות בכל יכלתו. ויחפש דרכיו לידע העברות שחטא מנעוריו, ויתודה עליהם.

וירבה לעשות גדרים שלא יוסיף לחטא, וידע באיזה אבר עברה יש מלקות או פרת או מיתה, ולפי החטא יצטער. ויהיו העברות בקלות חמורות בעיניו, ויזכיר בודוי עוונותיו ועוון אבותיו, ויגמר בלבו שלא יחטא עוד. ויתפלל לאל שיעזרהו על תשובתו, ויבקש שיכפר לו. וישיב הגזל קדם הודוי, ואם אין לו – יבקש מן השם שיתן לו השגת יד לפרע.

וירגיל עצמו לעשות חסד ואמת. ויהיו חטאיו נגדו תמיד. וישוב בעודו בריא בחזק כחו, ויכבש יצרו בעז יראת השם, וישיב רבים מעוון.

שׁוֹשׁ הַתְּשׁוּבָה – שׁוֹשׁ הַתְּשׁוּבָה (ו)ד תרי"ג מצוות עד שיהיו שנונים ומחודדין בפיו, וערוכים בשפתיו, ויהיה בהם תמיד. ועל כל מצוה ומצוה – ישים על לבו לחשב עם נפשו, אם קים אותה או לאו. כגון בענין לחשב אם דקדק להתפלל בכונה או לאו, או אם נהנה מן העולם הזה בלא ברכה. ואם ידע בעצמו שלא חש לזה – הרי חטא כל ימיו, וכשיתחברו יחד כל אלו העוונות – הרי מזהאת המצוה לבד יש חבילות גדולות של עברות. ועל דרך זה יחשב עם נפשו על כל מצוה ומצוה, ואז יגיע לתכלית התשובה.

וידע האדם ויאמין שאין התשובה חשובה לפני המקום, אלא שידחוק אדם את עצמו לטרח לקים כל מצוה ומצוה כהלכתה. ומי שישים כל טורחו על זה הענין – הרי זה בעל תשובה גמור, ויתקן כל מדותיו על פי התורה והמצוות.

והנה יש שמונה איברים באדם, אשר בהם יעשה כל מעשיו: האזניים – אחד; העיניים – שנים; הריח בנחיריים – שלושה; בפה יש שני מקומות: הדבור ואכילה – הרי חמשה; הידים – ששה; הרגלים – שבעה; הערוה – שמונה. והלב מלך על כלם, להנהיג את כלם לפי חפצו. ועל אלו שמונה איברים – ישים מחשבתו לדקדק בדקדוק גדול שכל אחד ואחד יהיה מרגל בעשית המצוה. והראש לכל הגדרים – שישמר את עיניו, שלא יתן את עיניו במה שאינו שלו. ובזה הענין ישבור את התאנה, כי בודאי התאנה והחמדה – הנה ראש לכל הקלקולים, ואחריהן נגרות עברות רבות. לכן יתאמץ להעמיד עצמו להלחם כנגד התאנה והחמדה, ולשמר עיניו, ובזה יתקן כל עניניו.

ומיום שהתחיל לשוב – יסכים במחשבתו בהסכמה גמורה לקים כל המצוות שאפשר לו לקים לשם, ואז הקדוש ברוך הוא מקל עניני התשובה לסייע לו, ולתת לו כח לעשות תשובה. אפלו בדבר שאין כחו של אדם יכול להשיג – הקדוש ברוך הוא ימול את לבו, לחזקהו לעשות תשובה. ובלבד שידחוק עצמו לטרח במצוות בלב שלם באמת – בזה יגיע למעלת התשובה.

גם צריך להזהר מאד מאד להתרחק מן הרשעים ומן הליצנים שלא להתעסק עמם, לא במשא ומתן, ולא בלמוד, ולא לשמע דבריהם, כי הם מסירים את לב האדם. וכמעט כל התשובה תלויה בזה.

וירגיל עצמו יום אחד יתן כל חדש וחדש שיתיחד במקום אחד בסתר לבדו ולבדק עצמו, לתקן הנהגתו על פי המדות הכתובות בספר הזה: לברר מכל מדה צד הטוב שבה ולהתנהג בזה, ולבדק עצמו לתקן מעשיו על דרך המצוות. ויבין חסרונותיו: באיזה מצוה מעט טורחו, שלא להשתדל בכל כחו להתאמץ בה; ואיזה מצוה אין ידו משגת לקימה. ועל כל הדברים ישפך נפשו נוכח פני השם, שיעזרוהו לקים מצוותיו ויתן לו לב שישפיק לעשות רצונו, וישיתן לו לב נאמן להאמין בו באמונה שלמה, ולבטח בו בבטחון שלם.

ובאותו היום יקדיש עצמו לטהר מחשבותיו, ויחשב על המות – שיכלה גופו ויהיה עפר, ויחשב על דיני גיהנם, ומי שבא שם – איך יהיה ענינו מפסד בהפסד גדול. ויחשב על נעימות עולם אשר שם תענוג לאין חקר. ויחשב במחשבות מכונות על גדלת השם, ועל נפלאותיו וטובותיו, וינעים זמירות להללו בשמחת הלב, וישתחוה לפניו כעבד לפני אדוניו. אין ספק מי שיהיה רגיל בזה הענין – מגיע למעלות רבות. בעלי תשובה יהיו שפלים ונבזים. על ידי התשובה יגיעו עד פסא הכבוד, שנאמר: "שובה ישראל עד יי אלהיך" (הושע יד ב).

[התורה – חסרה בסימני ספר המידות בכתב יד, וחבל על דאבדון.]

היראה – לעולם יעשה אדם רצון בוראו, ולא יירא שום אדם או מלך או שר, ולא יירא משום יסורין ומשום צער. רק בוראו יירא לבד, ולא יגור מפני איש. וזאת המדה רעה מאד בזה הענין: שיעזב מצות בוראו עבור מורא בני אדם. לכך ישליך מלבבו כל הפחדים, ולא ישכן בלבבו רק מורא השם לבד. כי יראת השם היא עטרת פאר של כל המצוות, וטוב מעט יראת השם מאוצר רב ומהומה בו (עי"פ משלי טו טז).

והיראה המעלה מכל – שייראה מלפני השם כל כך שיהו איבריו נרתעים מתחת מוראו, כעבד שהוא נרתע ונכנע לפני המלך בשעה שהוא גוער בו. וזה הענין קשה להשיג, אך מי שמרגיל מחשבותיו להרהר תמיד שהשם רואה מחשבותיו, ומתבונן בנפלאותיו בעמק הלב במתון, וקוצר מחשבותיו למעלה לשכן באהלי מרום – בזה הענין יכול להתקרב אל אור היראה הטהורה, להופיע עשתונותיו, לידע רזי עליונים.

הנה השלמנו סמני המדות ברמז מעט, להזכיר האדם שיזהר בהם, להסתפק מהם מכל אחת ואחת במשקל. ודע כי המדות אחוזות זו בזו ומדבקות יחד, וכלן נגזרות זו אחר זו. ואם יתן אדם רשות ליצרו הרע לעבר על אחת – אז יהו כלן נשמטות ממנו. משל לאדם שיש לו חוט של משי, וחרז בו מרגליות דרך נקבי מרגליות, וקשר קשר אחד למטה. ואותו הקשר מחזיק בלן, ואם יתירו הקשר – אז נופל מרגלית אחת, ואז יפלו כלם זו אחר זו. כך אם תתיר ממך קשר מדה אחת – אז לא תוכל להחזיק בשום מדה כראוי. לכן שמר כל המדות בכל כחך, אשר תוכל להשכיל בהם. ובזה הענין תשלים נפשך לשם הנכבד לדבק בו. ותזכה להיות מאותן שנאמר עליהם: "[ו]המשפלים יזהרו כזהר הרקיע" וגו' (דניאל יב ג).

טקסט זה מוגש בכפוף לרשיון "CC ייחוס שיתוף-זהה 3.0".
קישור לרשיון: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>